

הומור ומשמעות

פרופסור רון אהרוני

הפקולטה למתמטיקה

הטכניון

הומור ומשמעות

רון אהרונ
הפקולטה למתמטיקה
הטכניון

הומור ומשמעות

ניתוח הומור הוא כמו ניתוח של צפרדע: אף אחד לא ממש מתעניין, והצפרדע מתה.

(א"ב וייט, סופר אמריקני)

כתיבה: **פרופסור רון אהרונ**, הפקולטה למתמטיקה, הטכניון

מנהל פרויקט **כדאי לדעת**: פרופסור אילון סולן

עריכה: ד"ר דנה ברעם

ריכוז אדמיניסטרטיבי: גלית הרצברג

עיצוב גרפי ועימוד: ניצן-שמיר מעצבים

איור עטיפה: shutterstock

כתובת אתר **כדאי לדעת**: goodtoknow.tau.ac.il

החוברת נכתבה בעיקר בלשון זכר ורבים, אך כל הנאמר בה מכוון לנשים ולגברים כאחת.

תודות

אנחנו מודים ליובל רשף על הערותיו על החוברת ולגברת בטי כהן מחטיבת שמואל הנגיד בהרצליה על ההירתמות למען הפרויקט. אנחנו מודים לתלמידי כיתות ז3 ו-ז4 מחטיבת שמואל הנגיד, שקראו גרסה מוקדמת של החוברת והציעו הצעות לשיפור.

זכויות הקניין הרוחני, לרבות זכויות היוצרים והזכות המוסרית של היוצרים בחומר זה, מוגנות. השימוש בחוברות, שמירתן במאגרי מידע והפצתן מותר לצורך שימוש שאינו מסחרי בלבד. בעת שמירה במאגרי מידע, יש לציין במפורש שהחוברת שייכת לפרויקט "כדאי לדעת" ולצורך קישור לאתר הפרויקט. השימוש לכל מטרה מסחרית וליצירה של חומרים נגזרים אסור ללא קבלת רשות מפורשת בכתב מהנהלת הפרויקט.

תוכן

4	מה כל כך מצחיק פה?
7	משמעות
9	הומור של סטריאוטיפים
10	עוד דוגמאות לניתוק כוונה
12	סיבתיות - כוונה של העולם הגשמי
13	צירופי מקרים
14	המכנה המשותף ללעג ולמכאניות
15	החלפת סוסים באמצע המרוץ
16	סמל כפשוטו
18	ממשרת לאדון
19	טעינה במשמעות
20	התייחסות עצמית
21	למה לנתק

מה כל כך מצחיק פה?

מה זה "יופי"?

מה זה "שיר"?

מה הופך יצירה ספרותית לטובה או אפילו לגדולה?

מדוע אנחנו נהנים ממוזיקה?

כל אלה שאלות עתיקות ששאלו עוד היוונים הקדמונים, ועדיין לא ניתנה להן תשובה.

לרשימת השאלות הזאת נוספת שאלה מפורסמת אחרת: מה מצחיק? מה זה "הומור"? ומה זו "בדיחה"? מפתיע כמה אנשים, ובהם ידועים ומכובדים, עסקו בשאלה זאת. האם זוהי שאלה חשובה או מעניינת? את מי שאוהב לצחוק (ומי לא) היא צריכה לעניין, כי הומור ממלא תפקיד חשוב בחיינו.

אז מהו הומור? בחוברת זו אספר לכם מהן התשובות שניתנו וגם מה חסר בהן.

אבל לפני שאתם ממשיכים לקרוא - האם יש לכם רעיון? מה משותף לכל הבדיחות? ומה משותף לבדיחות ולמצבים קומיים, כמו החלקה על קליפת בננה? האם אתם יכולים להציע תשובה? אולי כדאי שתכתבו לעצמכם כמה מהמחשבות שלכם, ואחר כך תשוו אותן להצעות שהציעו הוגים מפורסמים.

תאוריית ההומור הראשונה, שהציעו היוונים הקדמונים, הייתה **לעג**: אנחנו צוחקים כאשר אנחנו מרגישים עליונות על מישהו ולועגים לו. למשל, החלקה על קליפת בננה מצחיקה, כך נטען בתאוריה זאת, משום שאנחנו מרגישים עליונות על המחליקים, לועגים להם ואפילו שמחים לאידם. ואכן, לעג מצחיק. שמחה לאיד היא לפני הכול שמחה. הילדים שלעגו לנביא אלישע "עלה קרח, עלה קרח" (מלכים ב, פרק ב) עשו זאת בגיל ובצהלה, לפחות בחלקו הראשון של הסיפור (בסופו של דבר אלישע צחק אחרון - שני דובים יצאו מן היער ואכלו אותם). אפילו השפה מסכימה: ללעוג הוא "לצחוק על". המילים האנגליות DERIDE - ללעוג ו-RIDICULOUS - נלעג, מקורן ב-RIDERE הלטיני, שפירושו "לצחוק". בתנ"ך מופיע צחוק 29 פעמים, ב-27 מהם מדובר בלעג. גיבוריהן של תוכניות פספוסים מצחיקים אותנו כי הם נלעגים, כך לפחות נטען בתאוריית הלעג (בהמשך נמצא הסבר קולע יותר).

התאוריה הבאה מבחינה כרונולוגית היא **אי-הלימה** (INCONGRUITY). זוהי התאוריה המצליחה מכולן, וכיום היא התאוריה העיקרית בחקר ההומור. הכוונה היא לצירוף של שני רעיונות שאינם תואמים. הראשון שהשתמש במונח היה המשורר הסקוטי **ג'יימס ביטי** (James Beattie, 1735-1803). צחוק נולד, אומרת התאוריה, כאשר מצטרפות יחד שתי דרכי חשיבה שאינן תואמות. פעמים רבות הדבר מתבטא בהחלפה של פירוש של מילים או של מצב.

מדוע ברכת משולחן הניתוחים?

האחות אמרה 'אל תדאג, אין סיבה להתרגש, זה ניתוח פשוט'.

נו, היא בסך הכול ניסתה להרגיע אותך.

כן, אבל היא אמרה את זה למנתח.

משמעות הדברים התחלפה - חשבנו שהאחות מדברת אל המנותח, אבל בעצם היא דיברה אל המנתח. המשורר וההומוריסטן הגרמני **ז'ן פול** (Jean Paul, 1763-1825), יליד המאה השמונה-עשרה, ניסח זאת באופן מטפורי:

הבדיחה היא כומר מוסווה, המחתן כל זוג.

פרידריך תיאודור פישר (Vischer Theodor Friedrich, 1807-1887), פילוסוף בן אותה תקופה, הוסיף לכך:

ויותר מכל הוא אוהב לשדך את אותם זוגות שקרוביהם יזעיפו גבה על השידוך.

הפילוסוף הגרמני **ארתור שופנהאואר** (Schopenhauer, 1788-1860) טען שהומור נולד מיישום של מושגים שאינם מתאימים. מה שמצחיק אותנו נמצא באי-התאמה בין המושג המכליל לבין המקרים הפרטיים שהוא אמור לכלול. למשל:

תייר: לפני שנה היו כאן עשר טחנות רוח, ועכשיו רק שתיים, מה קרה?

מקומי: הרוח לא הספיקה לכולן.

על טחנות הרוח מופעלת הלוגיקה המוכרת ממצבים אחרים של משאבים שאינם מספקים, אלא שכאן הלוגיקה הזאת אינה מתאימה. עוד דוגמה כזו:

הארנב הולך ביער ופוגש שועל. 'מי אתה?' הוא שואל, והשועל עונה 'שועל'. -'למה אתה שועל?' -'ככה זה, אבי היה שועל, אימי הייתה שועלה, אז אני שועל'.

הארנב פוגש כלב זאב. 'מי אתה?' הוא שואל. -'כלב זאב'. -'למה אתה כלב זאב?' -'ככה זה, אבי היה כלב, אימי זאבה, אז אני כלב זאב'.

הארנב ממשיך בדרכו ופוגש דוב נמלים. 'מי אתה?' הוא שואל. 'דוב נמלים', עונה דוב הנמלים. 'לאאא', אומר הארנב.

תאוריה מפורסמת אחרת היא של הפילוסוף הצרפתי [אנרי ברגסון](#) (Bergson Henri-Louis, 1859-) (1941). הוא הציע רעיון שבמבט ראשון נראה מוזר: אנחנו צוחקים כאשר אנחנו מגלים התנהגות אוטומטית במקום שבו ציפינו להתנהגות ספונטנית. למשל, החלקה על קליפת בונה, אומר ברגסון, מצחיקה משום שרצונו של המחליק הוחלף במכאניות - הוא התכוון להמשיך ללכת ובמקום זאת נכנע לחוקי הפיזיקה.

רעיונות אלה מצביעים על דברים נכונים: לעג באמת מצחיק, וכך גם כשבן אדם מתנהג כאוטומט. אבל שלושת הרעיונות לוקים בהכללת יתר - הם מתאימים לחלק מן ההומור, אבל לא לכולו: לא כל צחוק נולד מלעג וגם לא ממכאניות, ולא בכל בדיחה מתחלפת המשמעות. למשל, בבדיחת דוב הנמלים לא מתחלפת משמעות.

אז מה כן?

את התשובה אי אפשר לתת בחוברת קצרה. לכן אעשה משהו פחות שאפתני: אחפש מכנה משותף לשלושת הרעיונות. לעג, מכאניות ומפגש של תבניות חשיבה שאינן תואמות נראים רחוקים מאוד זה מזה, ואם נצליח לקשר ביניהם, זה יהיה מעניין.

משמעות

המושג המקשר בין שלושת הרעיונות להסבר ההומור הוא "משמעות". בשלושתם קורה משהו למשמעות של משהו.

משמעות היא פירוש. יש משהו שהוא "נושא המשמעות", והוא מצביע על משהו אחר, שהוא ה"משמעות". למשל, משמעות של מילה היא מה שהמילה מכוונת אליו.

אבל לא רק למילים יש משמעות, בעצם לכל דבר יש משמעות וכל דבר יכול להיות "נושא משמעות". למשל, מזכרת מסבא נושאת משמעות רגשית; או כאשר אנחנו שואלים אנשים "מה פשר מעשיך", אנחנו רוצים לדעת מה המשמעות שלהם, במובן של "איזו מטרה הם נועדו להשיג".

מבחינתנו, המעניינת ביותר היא משמעות של מעשים, כלומר הפירוש שאנחנו נותנים להם. פירוש זה הוא בדרך כלל כוונה: משמעות של פעולה היא הכוונה שמאחוריה או המטרה שלה. אפילו בלי לשים לב, כשאנחנו עדים לפעולה של מישהו, אנחנו מייחסים לה כוונה, מניע או מטרה. אלו הם פירושים של הפעולה, כלומר המשמעויות האפשריות שלה.

אם כן, בואו נתבונן בתאוריה של ברגסון באמצעות מושג זה. מה קורה כאשר מישהו מתנהג בצורה מכאנית, למשל מחליק על קליפת בננה? פשוט: המשמעות של הפעולה שלו נעלמת - למכונה אין כוונות. הפעולה נותקת ממשמעותה: המחליק התכוון להמשיך ללכת, לקליפת הבננה היו כוונות אחרות. או בואו נתבונן בסצנה קומית קלאסית אחרת: איתי זורק עוגת קצפת על בני, בני מתכופף והעוגה פוגעת בגידי. הפעולה נותקת מן הכוונה שלה: איתי התכוון לפגוע בבני ולא בגידי.

אם כן, יש כאן נתק בין נושא המשמעות למשמעות.

ביידיש יש אמרה: "האדם מתכנן ואלוהים צוחק". למה הוא צוחק? משום שאין קשר בין התכנון (כלומר הכוונה) לתוצאה. האדם מתכוון להשיג משהו, ומקבל משהו אחר. גם לביטוי "צוחק מי שצוחק אחרון" (to have the last laugh) יש אותה משמעות: הצוחק אחרון צוחק לסיכול התוכניות של יריבו. הפער בין הכוונה לתוצאה מצחיק.

הנה נתק כזה בבדיחה:

שני פועלים עובדים בהר. האחד חופר בור, השני ממלא אותו, האחד חופר, השני ממלא. תייר שמזדמן למקום מסתקרן ושואל אותם לפרש מעשיהם. 'בדרך כלל אנחנו שלושה', מסביר לו הראשון. 'אני חופר, גרישה שותל, ואברשה מכסה. היום גרישה חולה'.

החפירה נותקת ממטרתה - השתילה. או הנה ניתוק מוצר (יצר הוא סוג של כוונה):

זקנה חוזרת לחדרה, ותופסת את בעלה עם אישה אחרת מבית האבות, כשירה על מכנסיו. היא מתרגזת: 'מה יש לה שאין לי?' 'פרקינסון', הוא משיב.

פעולה שאמורה להיות טעונה במשמעות עזה מתבררת כעוויתות לא רצוניות. מאחורי האקט הכאילו מיני אין יצר ואין כוונה. גם בבדיחה הבאה, המעשה - הרדיפה אחרי בחורות - נשאר מנותק ממשמעות.

זקן א': אתה זוכר איך רדפנו אחרי בחורות.

זקן ב': כן, אבל אני לא זוכר למה.

הומור של סטריאוטיפים

אולי ההצלחה הגדולה ביותר של התאוריה של ברגסון היא היכולת שלה להסביר מדוע בדיחות אתניות מצחיקות. בדיחה אתנית מבוססת על ייחוס תכונות, בדרך כלל שליליות, לבני אומות מסוימות. הצרפתים רואים בבבלים טיפשים, האמריקנים מייחסים טיפשות לפולנים, והשוודים מייחסים את התכונה הזאת לנוורוגים. בישראל היו תקופות שבהן ייחסו קמצנות לסקוטים, אחר כך לתימנים ולפרסים. מרוקאים נחשבו לחמי מזג ורומנים לגנבים. דומה שכיום, עם מיזוג הגליות, ייחוס תכונות על פי עדות פחת בישראל, אך עדיין בדיחות אתניות הן סוגה ידועה.

תימני מגיע לבית מרקחת עם מברשת שיניים מקולקלת ומבקש לתקן אותה. 'אני חושש שתצטרך לקנות חדשה', מוסר לו הרוקח את הבשורה המרה. 'אני לא יודע', אומר לו התימני, 'אני צריך להתייעץ עם השותפים שלי'.

זוהי "בדיחה אתנית" המבוססת על הגזמה, אבל יש גם בדיחות אתניות שאינן משתמשות בהגזמה.

איך נפתח מתכון רומני לעוף? "גנבי תרנגולת ..."

איך נפתח מתכון מרוקאי? "קודם כול, תירגע".

לא צריך להכיר את המרוקאית - היא בלי שום ספק כועסת. הסטריאוטיפ שלה גובר על רצונותיה. מה מצחיק בזה? תאוריות ההומור המקובלות חסרות אונים מול שאלה זאת. אין כאן אי-הלימה: מושא הסטריאוטיפ מתנהג בדיוק כפי שמצפים ממנו, הפעולה והסטריאוטיפ תואמים. לעומת זאת, התאוריה של ברגסון מספקת את התשובה. בבדיחות סטריאוטיפים הגיבור מתנהג כאוטומט, כלי בידי התכונה שלו. איננו רואים בו סוכן של כוונות ושל רצונות, אלא בובת משחק של הסטריאוטיפ. מהתייחסות לעולם עוברים כאן ל"עיני המתבונן". לא האדם שאנחנו מסתכלים בו חשוב, אלא תדמיתו. לא מה שבחוץ, אלא מה שבמוחנו. למעשה, לא צריך שיוך אתני. אפשר להצהיר על תכונה, ואחר כך לספר על גילוי מוגזם שלה:

יוסי כל כך קמצן שכאשר משמיעים שיר שכבר שמע הוא מכבה את הרדיו.

לפתע אין זה יוסי שפועל, אלא הקמצנות שלו.

כאמור, הסטריאוטיפים המוכרים והנפוצים ביותר נוגעים לאומות.

פרסי נוטה למות, והוא מזמן את משפחתו למיטת חוליו. 'בני כאן?' הוא שואל. - כן. 'ובתי?' - כן. 'והנכדים?' - כן. 'כולם כאן?' - כן, הוא נענה. 'אז למה האור בחדר השני דולק?'

עוד דוגמאות לניתוק כוונה

קרוב משפחה של כוונה הוא מניע, וגם הוא מנותק בבדיחות.

אדם נכנס לבר, ומורה למוזג: 'משקה לי, משקה לך, משקה לכל האורחים'. המוזג ממלא את ההזמנה, אבל כשהאורח הנדיב מתבקש לשלם הוא מצהיר שאין לו כסף. המוזג המרוגז מרביץ לו כהוגן. אחרי שבוע חוזר הבחור, ושוב מצווה - 'משקה לי, משקה לך, משקה לכל האורחים'. המוזג בטוח שהבחור למד את הלקח וממלא את ההזמנה, אבל לאחר מכן שוב מצהיר האורח שאין לו כסף, ושוב מפליא בו המוזג את מכותיו. לאחר שבוע בא האורח, ומצווה 'משקה לי, משקה לכל האורחים'. 'ומה איתי?' נעלב המוזג. 'אתה', משיב האורח, 'כשאתה שותה אתה נעשה אליים'.

הנדיב-על-חשבון-אחרים מפרש כלאחר יד את התנהגותו של המוזג לפי מה שנחו לו, ומנתק אותה מן המניע שמאחוריה.

רקדניות בלט משקיעות מאמץ רב בעמידה על קצות האצבעות. כאשר המניע לזה מנותק, מתקבלת בדיחה:

למה הרקדניות עומדות כל הזמן על קצות האצבעות? לא פשוט יותר לשכור רקדניות גבוהות יותר?

הנה דוגמה נוספת לניתוק של מניע:

אדם הולך ביער, ובשביל מולו מופיע דוב. הוא מחליט להעמיד פני מת, ואכן הדוב מרחרח אותו ופונה לדרכו. ברוב שמחתו האיש מזמין את כל אנשי הכפר לבית המרזח, לחגוג איתו את הצלתו. פתאום מי מופיע? הדוב. כמה לא נעים.

המניע להעמדת הפנים נעלם, וכעת היא נחשבת לרמאות גרידא.

אחריות, שהיא משמעות נוספת של פעולות, היא חיבור בין העושה למעשה: אני עשיתי זאת ולא אחר. האחריות היא בעיקר לצורך שיפוט של המעשה. בעוד כוונה היא קשר בין מחשבות למעשה עתידי, אחריות היא קשר למעשה בעבר, וגם קשר כזה ההומור יודע לנתק.

מהי ברכת המזון של האנגלי? - יחונני אלוהים וייתן לי כוח לאכול את הארוחה הזאת שלפני.

זהו ניתוק של אחריות, כאילו לא המברך אחראי לארוחה, אלא חייזרים הכינו אותה. הנה אותה גברת עם אדרת ארוכה יותר:

שלושה פועלי בניין יושבים על פיגום בקומה ה-22 לאכול את ארוחת הצהריים שלהם. לפני שהם פותחים את הקופסאות, אומר האמריקאי: 'נמאס לי מסנדוויצ'ים עם חמאת בוטנים. אם שוב יהיה לי היום סנדוויץ' עם חמאת בוטנים אני קופץ למטה'. הישראלי אומר: 'אם שוב תהיה לי פיתה עם חמוס - אני קופץ'. הפולני אומר: 'אם שוב תהיה לי נקניקיה עם כרוב חמוץ אני קופץ'. הם פותחים את קופסאותיהם, ואכן האמריקאי מוצא סנדוויץ' של חמאת בוטנים וקופץ. לישראלי יש חמוס בפיתה, והוא קופץ. לפולני יש נקניקיה עם כרוב חמוץ, וגם הוא קופץ. בלוויה מקוננת אלמנת האמריקאי: 'לו רק ידעתי, הייתי מכינה לו מה שהוא רוצה!' הישראלית גם היא מכה על חטא. הפולנייה אומרת: 'אבל הוא הכין את ארוחת הצהריים שלו בעצמו!'

"אַל־תִּדַּע שְׁמֵאלְךָ אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה יְמִינְךָ" (הברית החדשה, מתי ו, 3; במקור מובא ביטוי זה דווקא כשבח לאלה שעושים חסדים ביד שמאל מבלי שיד ימין תדע, כלומר בלי לצפות לגמול). יש כאן ניתוק לא רק של אחריות אלא גם של ידיעה - הפולני אינו יודע מה הוא עצמו שם בקופסת האוכל שלו.

הכחשת אחריות נפוצה נוגעת לבחירת בן או בת הזוג לנישואים. בבדיחה הבאה יש לבעל תירוץ מקורי:

גבר עומד לפני מצבה בבית קברות, ובוכה בכי תמרורים: 'למה מָתָּה? למה מָתָּה?'

עובר לידו מישהו ומסתקרן: 'הוא בוודאי היה קרוב משפחה?'

'לא', עונה האיש.

'חבר?' 'לא, לא הכרתי אותו בכלל'.

'אז למה אתה בוכה כל כך?'

'הוא היה בעלה הראשון של אשתי'.

סיבתיות - כוונה של העולם הגשמי

לא רק לבני אדם, גם לעולם הגשמי יש "כוונות". לכוונות של הטבע קוראים "סיבות". סיבות הן פירושים שאנחנו נותנים לאירועים, בדיוק כשם שכוונות הן פירושים שאנחנו נותנים לפעולות של בני אדם. כוונה אנושית איננה סיבה מכיוון שמעורב בה מושג של רצון, אבל היא בכל זאת פירוש למעשה. ואכן, כפי שיש בדיחות על ניתוק כוונה, יש בדיחות על ניתוק סיבתיות. בבדיחה הבאה ניתוק כזה משמש לתועלתו של הגיבור:

אירי ממחר לפגישה, ואינו מוצא מקום חניה. לאחר שעה של חיפוש הוא פונה בייאוש לאלוהים: 'אם רק תעזור לי זו הפעם, אני מבטיח ששנה שלמה אבקר כל יום ראשון בכנסייה, ואומר את הברכות למריה כל ערב'. הוא לא מספיק לסיים את המשפט, ולפניו צץ מקום חניה. 'עזוב', אומר האירי לאלוהים, 'מצאתי'.

סוג מיוחד של ניתוק סיבתיות הוא השהיה בין סיבה לתוצאה. דוגמה מוכרת היא הסצנה המוכרת מסרטים מצוירים: הגיבור ממשיך ללכת אף על פי שכבר אין מתחת לרגליו קרקע, והוא נופל רק כשהוא מגלה את התהום שמתחתיו. המסר הוא 'מה שחשוב הוא מה שקורה בתוכך, לא המציאות שבחוץ'. הנפילה היא תוצאה של ההיווכחות במצב, לא של המצב עצמו. הנה עוד אפקט מושהה:

הצב והארנב עורכים תחרות סיפור בדיחות. השופט הוא הקוף. הכלל המנחה הוא: אם הקוף צוחק, המספר מקבל פרס, ואם לא - האריה טורף אותו. תחילה מספר הארנב בדיחה מעולה. כל החיות מתגלגלות מצחוק, רק הקוף לא. אין ברירה, כללים הם כללים, והאריה טורף את הארנב. אחר כך מספר הצב בדיחת קרש נוראית. אף אחד לא צוחק, מלבד הקוף. 'מה כל כך מצחיק?' שואלים את הקוף. 'הבנתי את הבדיחה של הארנב', הוא אומר.

במוזיקה קוראים להשהיה כזו "סינקופה", ושם התוצאה אינה כה אכזרית אם כי משעשעת במקצת. זה אינו רק ניתוק של סיבתיות, אלא גם העדפת החשיבה על פני המציאות, כלומר ניצחון של החשיבה על העובדות. הסיבות שבראשו של הגיבור חשובות מן הסיבות שבחוץ.

צירופי מקרים

הִילְכוּ שְׁנַיִם יַחְדָּו, בְּלִתִּי אִם-נִזְעָדוּ? (עמוס, ג, ג)

כן, בהחלט. זה קורה. לא תמיד שניים שנפגשים תיאמו מראש. יש צירופי מקרים בעולם, וכשהם מתרחשים, הם מצחיקים. שני חברים שנפגשים ומגלים שבלי תיאום מוקדם לבשו שניהם מכנסיים ירוקים וחולצה צהובה, יצחקו. כששני אנשים נפגשים במקרה כמה פעמים במשך אותו יום, חיוך עולה על פניהם.

צירופי מקרים מצחיקים משום שהם מעוררים בנו ציפייה לסיביות. להרף עין נדמה לנו שיש קשר סיבתי, ואז מתברר שלא היו דברים מעולם. שנינו לבשנו מכנסיים ירוקים וחולצה צהובה לא בתיאום אלא משום שלשנינו יש טעם רע בבגדים. מה שרואים על פני השטח הוא מה שיש, אין כלום מתחת.

הנה שתי בדיחות של דמיון מקרי בין פרטים חיצוניים, שלמעשה אין ביניהם שום קשר. וזה מצחיק.

ישו עולה לשמיים ומחפש את אביו. הוא פוגש איש זקן, ושואל אותו - 'אולי ראית את אבא שלי?' 'מה היה אבא שלך?' שואל הזקן, וישו אומר - 'גגר'. 'גם אני גגר!', אומר הזקן, 'ואני מחפש את הבן שלי'. 'מה מיוחד בך שלך?' - 'הוא מפורסם בכל העולם'. - 'גם אני מפורסם בכל העולם!' אומר ישו, 'ומה עוד?' - 'היו לו מסמרים בידיים וברגליים'. 'גם לי היו מסמרים בידיים וברגליים!' אומר ישו, ומתנפל לזרועותיו של הזקן - 'אבא!' ג'פּטו מחבק אותו ואומר - 'פינוקיו!'

עוד ועוד קווי דמיון - שכולם מקריים. הנה עוד בדיחה מסוג זה, גם היא על ישו:

איך יודעים שישו היה יהודי? הוא גר בבית הוריו עד גיל שלושים, עבד אצל אבא שלו, האמין שאימא שלו בתולה ואימא שלו חשבה שהוא אלוהים.

המכנה המשותף ללעג ולמכאניות

איך נכנס לעג לסיפור? האם אפשר להסביר מדוע לעג מצחיק בעזרת מושג "ניתוק כוונות"? אכן, אפשר. כשאנחנו לועגים למישהו, אנחנו מבטלים את המשמעות של הפעולות שלו, כלומר את החשיבה שמאחוריהן: הוא כל כך טיפש, שאין צורך לעקוב אחרי המניעים והכוונות שלו.

כדי להבין זאת לעומק, צריך להבין כיצד אנחנו נעשים מודעים או ערים לכוונות של אחרים. דרך המלך לכך היא באמצעות אמפתיה, כלומר הזדהות: אנחנו שמים את עצמנו במקומו של עושה הפעולה, וכך אנחנו מבינים אותו.

הבנת הכוונות חשובה עד מאוד להישרדות: האם האדם שפגשנו הוא חבר או אויב? האם בכוונתו לתקוף או לעזור? משום כך אמפתיה היא כלי חשוב בהתנהגות שלנו. אמפתיה חשובה עד כדי כך שהאבולוציה העניקה לאדם - וגם לקופים - כלים מיוחדים להשגתה: אלה הם "נוירוני אמפתיה", הידועים יותר בשם "[נוירוני מראה](#)". כעשירית מן הנוירונים במוחנו הם נוירוני מראה - הם מופעלים כשאנחנו רואים מישהו אחר מבצע פעולה מסוימת, והם אחראים לחיקוי ולהזדהות.

מה קורה בלעג? לעג הוא היפוכה של אמפתיה. אנחנו מתנתקים מן האדם ומרצונותיו: "אני לא הייתי פועל כמוהו", חושב הלועג, "זה כל כך טיפשי שאפילו אינני מבין את מניעיו". וכשהאמפתיה מנותקת, מנותקים המניעים והכוונות, משום שאיננו מנסים להבין אותם עוד.

גם במכאניות של פעולות מתנתקת ההזדהות - אנחנו מזדהים עם אנשים, לא עם מכונות. למכונות אין רצונות ואין כוונות, לפחות כך אנחנו מניחים. אומנם אפשר לתכנת מחשב כדי שירצה ויתכוון, אבל אנחנו פשוט איננו מתוכנתים להרגיש אמפתיה ליצורים לא חיים. לכן כשמישהו מתנהג בצורה מכאנית, אנחנו מפסיקים להזדהות איתו, וכבר איננו מייחסים לו כוונות ורצון. אין טעם להזדהות עם רצונו של מי שהחליק על קליפת בונה, משום שממילא לא הרצון הוא שהכתיב את פעולותיו.

כאן טמון גם סוד ההבדל בין דרמה לקומדיה. בדרמה אנחנו יושבים מוחתקים, שקועים בקורותיהם של הגיבורים, שותפים למאוייהם ופחדים את פחדיהם. בקיצור, אנחנו מזדהים. לעומת זאת, קומדיות מבוססות על ניתוק של ההזדהות: אנחנו לא שותפים לרצונותיו של הגיבור, אלא מסתכלים בו מן הצד בלגלוג.

החלפת סוסים באמצע המרוץ

הומור נולד אפוא מניתוק משמעות - ניתוק של מילה, של מצב או של פעולה. זה מה שקורה גם בהומור של אי-הלימה: המשמעות מתחלפת, כאילו החלפנו סוסים באמצע המרוץ, חשבנו על משמעות מסוימת והיא נותקה.

על ערש דווי שואל הבעל את אשתו: תמיד חשבתי שיוסי שונה משלושת אחיו. עכשיו, כשאני נוטה למות, את יכולה לספר לי - נכון שהוא לא שלי? עכשיו, כשאתה נוטה למות, עונה לו אשתו, אני יכולה לספר לך - הוא היחיד ששלך.

הבדיחה הבאה מוכרת ודאי לכולכם, בנוסח שונה (איך מכניסים ארבעה פילים לחיפושית). במקור זוהי בדיחה מימי היוונים:

איך מכניסים ארבעה פילים לשתי עגלות? שניים בכל עגלה.

השומעים חושבים על גודל, ומתברר שמדובר בבעיה חשבונית: ארבע לחלק לשתיים (מה שאינו כה שקוף בנוסח של הפילים בחיפושית).

אדם ניגש לשוטר כששני פיגווינים בידי, אחד מתחת לכל זרוע. 'סלח לי, מה אפשר לעשות איתם?' 'איזו שאלה', משיב השוטר, 'קח אותם לגן החיות'. 'רעיון מצוין', אומר האיש. למחרת פוגש אותו השוטר עם אותם שני פיגווינים. 'הרי אמרתי לך לקחת אותם לגן החיות!' הוא מתרגז. 'לקחתי', משיב האיש. 'יש לך רעיון מה לעשות איתם היום?'

לפעמים המשמעות מנותקת מבלי להתחלף, כמו בבדיחת הזקן שאינו זוכר למה רדף אחרי בחורות. לפעולה - הרדיפה אחרי בחורות - לא ניתנה משמעות (כוונה) חדשה, אלא המשמעות הישנה פשוט נעלמה, הפעולה התרוקנה ממשמעות.

איך יודעים שסוכן מכירות משקר? השפתיים שלו זזות.

אין כאן החלפת משמעות, אלא רק התעלמות ממשמעות - לא משנה מה הסוכן אומר, אנחנו יודעים שהוא משקר.

סמל כפשוטו

בחורה: לעולם לא אתן לך את ליבי.

מחזר: לא כיוונתי גבוה כל כך.

המחזר מתייחס ל"לתת את הלב" כפשוטו, איבר מסוים בגוף. הוא מפרש את המטפורה כלשוונה, הסמליות שבה הופכת למשהו מוחשי. זוהי טכניקה קלסית של ניתוק משמעות, וליתר דיוק - ריקון ממשמעות. המשמעות הסמלית נעלמת. לפעמים המטפורה היא משהו שהבדיחה עצמה בונה:

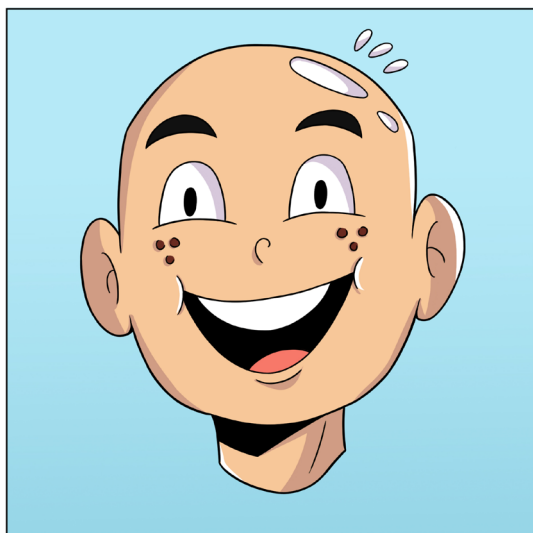
זוג סינים מתחתנים, והם מסכימים ביניהם שכל אחד ישים בצנצנת גרגר אורז בכל פעם שהוא בוגד. מקץ חמישים שנה הם מחליטים שהגיע הזמן לפתוח את הצנצנות. בצנצנת של הבעל הם מוצאים שלושה גרגרי אורז. 'מתי היה הגרגר הראשון?', שואלת האישה. - 'את זוכרת את השיטפון הגדול, כשנסעת לבקר את אימך?' - 'והשני?' - 'את זוכרת כשנסעת לבית החולים?' - 'והשלישי?' - 'את זוכרת את העוזרת הנחמדה שהייתה לנו פעם?' מגיע תור האישה, ומתברר שהצנצנת שלה ריקה. 'מה?' שואל הבעל, 'אף פעם לא בגדת בי?' - 'אתה זוכר', שואלת האישה, 'את הבצורת הגדולה, כשכולם רעבו ורק לנו היה מה לאכול?'

האורז, ששימש סמל, מסיים את חייו כמשהו מוחשי - מזון.

חוקרי השירה קוראים לתחבולה הזאת "מימוש מטפורה". הסמל נותר ככלי ריק, אוויר המשמעות יצא מן הבלון שלו, והוא דווקא מרוצה מכך, או לפחות שומעי הבדיחה נהנים.

שני בני תשעים מתחתנים. בלילה הראשון הוא מגשש אחר ידה, הם אוחזים ידיים וכך הם נרדמים. בלילה השני הוא מגשש אחר ידה, היא נותנת לו יד והם נרדמים. בלילה השלישי הוא מגשש אחר ידה, והיא אומרת: 'לא יקירי, לא הלילה. כואב לי הראש'.

גם כאן יש סמל שהופך לדבר עצמו. לאחיזת הידיים יש בעינינו משמעות - הקדמה למעשה האהבה. היא מעוררת ציפייה למשהו (ציפייה היא עוד משמעות אפשרית של פעולה). בשורת המחץ מתברר שהיא הדבר עצמו.

מהו שיא הבזבוז? לספר סיפור מסמר שיער לקרח.

אישה לבעלה: שמעתי שהכסף יענה את הכול. אתה יכול להשאיר לי קצת כסף? אני רוצה לשאול אותו כמה שאלות.

בבדיחה הבאה הפיכת הסמל לאובייקט אינה כה גלויה לעין:

שני בעלי כלבים מטיילים עם כלביהם, ועוברים ליד מסעדה. 'בוא ניכנס', מציע האחד. 'אבל יש כאן שלט - אין כניסה לכלבים', משיב השני. 'אין בעיה', אומר הראשון, 'עשה כמוני'. הוא נכנס, ולמחאותיו של המלצר הוא מסביר שהוא עיוור וזהו כלב הנחייה שלו. בעקבותיו נכנס גם השני, וגם הוא מסביר שהכלב שלו הוא כלב נחייה. 'מה?' תוהה המלצר, 'צ'וואווה?' 'מה, זה מה שנתנו לי?' שואל הבחור.

יש כאן מהלך מתוחכם: הכלב הופך מעזר ראייה למושא הראייה. כלב נחייה הוא תחליף לעיניים, וככזה הוא מכוון אל העולם. כאן הוא הופך למושא של הראייה, או ליתר דיוק - של אי-הראייה.

זקנה אחת מספרת לחברה: החלפתי את הסיסמה שלי בדואר האלקטרוני ל-incorrect. ככה, כל פעם שאני מקלידה את הסיסמה, המחשב מזכיר לי - Your password is incorrect.

זוהי הכנסת מילה לתוך מירכאות, שפירושה התייחסות למילה במקום למשמעותה.

ממשרת לאדון

"פרוזה טובה שקופה כמו חלון" אמר ג'ורג' אורוול. וכי מי חושב על המילים שהוא מוציא מפיו, או שומע באוזניו או קורא בספר? אנחנו חושבים את המילים ובעזרתן, איננו חושבים עליהן - השתמש וזרוק. המצב מתהפך בשירה. סרטור, שלא הכיר את אמרתו של אורוול, אמר אף הוא: "פרוזה היא כמו חלון, שירה היא כמו מראה". בשירה המילים אינן שקופות. כך גם בבדיחה. הסמל-חלון מוֹרֵד ומודיע "אני פה". לרגע אחד הוא הופך לאדון.

חולה מתלונן שהשמיעה שלו נחלשה כל כך, שכבר אינו שומע את עצמו מפליץ. הרופא רשם לו תרופה. 'זה ישפר את השמיעה שלי?' שואל החולה. 'לא, אבל תפליץ חזק יותר'.

הנפיחות משמשות את החולה כסמל שאמור להראות עד כמה שמיעתו גרועה. הרופא מתייחס לסמל, לא למה שהוא מכון אליו. הנה ניצחון מוחץ של הסמל:

אישה גרגרנית מבקשת תפריט במסעדה, מעיינת בו ארוכות ולבסוף אומרת: 'בסדר'.

תפריט מכון למשהו, לאפשרויות הבחירה מתוכו. במובן זה, הוא נושא משמעות. האישה הופכת את התפריט לדבר עצמו - היא בוחרת את כולו, את כל הפריטים שבו.

הבדיחה הבאה מבוססת על ניתוק יצר, אבל לא פחות חשוב הוא ניצחון של המילים על המציאות:

פציינט: אני בן 70 וכבר לא כל כך הולך לי במיטה, והשכן שלי בבית האבות בן 74, ומספר שהוא עושה את זה כל יום. מה לעשות?

רופא: מה לעשות? תספר גם אתה.

טעינה במשמעות

לומר שבבדיחה יש ניתוק משמעות - האין זה מוזר? הרי מקובל לחשוב שבדיחות עושות בדיוק ההפך, לא מנתקות אלא טוענות משמעות חדשה. למשל, "לאן לקחת את הפינגווינים" מתברר כ"איך לבדר אותם". זה אינו ניתוק, אלא טעינה במשמעות. הנה עוד דוגמה:

כותותי וצבוטותי הלכו לים. כותותי טבע. מי נשאר?

"צבוטותי", שנדמה לנו חסר פשר, מקבל לפתע משמעות לא צפויה. היכן הוא הניתוק המובטח? אל דאגה, הוא נמצא. הסוד פשוט: ניתוק וטעינה של משמעות הם היינו הך. למרבה הפלא, גם טעינה היא ניתוק - בתנאי שעושים משהו שהמוח שלנו מומחה בו: הולכים במהירות קדימה ואחורה בזמן. כאשר נוצר קשר מחשבתי חדש, לפתע אנחנו נוכחים לדעת שלפני כן היה נתק. למשל, אנחנו מבינים שלפני רגע הייתה המילה "צבוטותי" ריקה, צליל סתמי. היא הייתה מנותקת ממשמעותה. זהו ניתוק שלאחר מעשה.

התחבולה הזאת כופולרית במיוחד בבדיחות ילדים.

שלושה אנשים שטים בסירה. לאחד קוראים טמבל, לשני כלום ולשלישי אפאחדלל. אפאחדלל נופל למים, וכלום מבקש מטמבל שיצלצל למשטרה. טמבל מצלצל: 'שלום, אני טמבל. אני מצלצל בשביל כלום. אפאחדלל נפל למים'.

התייחסות עצמית

תמיד חשבתי שאני לא החלטי. אבל עכשיו אני כבר לא כל כך בטוח.
 איך זה שכולם מתלוננים כל הזמן, ורק אני לא.
 שלט בכביש: אם הצופר שלך מקולקל, צפור!
 מה כתוב במילון בערך 'מעגליות'? "עיין ערך 'מעגליות'".
 נון-קונפורמיסטים של כל העולם - התאחדו.

אחד המקומות שבהם ניצחונו של נושא המשמעות על המשמעות ברור יותר הוא בבדיחות של התייחסות עצמית. משהו שנדמה שהוא מתייחס למשהו בעולם, מתברר שהוא מדבר על עצמו. יש משהו מצחיק בחץ שנשלח אל העולם, ופוגע בסופו של דבר בשולח. זהו ניצחון של נושא המשמעות, משום שבמקום להיות משרת של המשמעות, הוא זוכה לפתע לעמוד באור הזרקורים.

בעל חוזר הביתה, מתיישב מול הטלוויזיה, ומצווה על אשתו: 'אישה! בירה! כי תכף זה מגיע'. אשתו מגישה לו בירה, וכשהוא מסיים אותה הוא אומר 'אישה! עוד בירה! תכף זה מגיע'. אחרי הבירה השלישית מתפרצת האישה: 'חתיכת בהמה! כל מה שאתה יודע זה לשתות בירה, להסתכל בטלוויזיה, ולנהום'. 'אה, הנה זה הגיע', אומר הבעל.

בהרבה בדיחות מעגליות הופך המתבונן בעל כורחו לחלק ממה שהוא מתבונן בו.

אדם עובר ליד בית משוגעים, ושומע צעקות: 'שבע, שבע, שבע...'. הוא מסתקרן, מטפס על החומה, ושומע 'שבע, שבע, שבע'. לבסוף הוא מצליח להרים את ראשו מעל החומה, ולהציץ. הוא מקבל חבטת אלה בראשו, ושומע את המשוגעים צועקים 'שמונה, שמונה, שמונה'.

זקן חוזר הביתה ומראה לאשתו בגאווה את מכשיר השמיעה החדש שקנה. 'סוף סוף', אומרת האישה. 'כבר שנים אני אומרת לך לקנות מכשיר שמיעה'. 'אה, זה מה שאמרת לי כל הזמן?'

בסוף הבדיחה הבאה מתחשק לומר מש"ל - מה שהיה להוכיח.

מראיין: מהי מגרעתך הגדולה ביותר? מרואיין לעבודה: יושר.
 מראיין: לדעתי זו לאו דווקא מגרעת. מרואיין: הדעה הדפוקה שלך לא מעניינת אותי.

למה לנתק

בפרק זה, האחרון, אנסה להשיב על שאלה קשה: למה לנתק? הומור ממלא תפקיד חשוב בחיינו, ואם אכן הוא מבוסס על ניתוק משמעות, יש לשער שיש איזושהי תועלת בניתוק. יש בכך חידה גדולה: עבודה כה רבה מושקעת בחיבור בין סמלים למשמעות, מדוע זה ירצה מישהו לנתק בין השניים? לסופר הסיני לין יוטנג (Lin Yutang, 1895-1976) הייתה תשובה - כדי ליצור שינוי. "תפקידו של ההומור", כך אמר, "הוא לשנות את אופי החשיבה שלנו".

שינוי הוא דבר נכסף וקשה מאוד להשגה. אנחנו שבויים של תבניות ההתנהגות והחשיבה שלנו, וכל ניסיון לשנות אותן נתקל בהתנגדות של כל כוחות הנפש. כדי להשיג שינוי, נחוץ לפני הכול לנטוש את תבניות ההתנהגות הנוכחיות. כדי לאחוז בעולם אחיזה חדשה, צריך להרפות מן האחיזה הישנה. בזה אין מיומן יותר מן ההומור - דרך נעימה לשינוי היא להסתכל על עצמך בהומור. ההומור יודע לנתק קשרי חשיבה. הומור נתקל בקישור מחשבתי ואומר לנו: "אינכם בני ערובה שלו. קחו את החיים יותר בקלות". כשהקשר בין הסמל למשמעות מנותק, אנחנו חופשיים לחבר את הסמל לעולם בדרכים חדשות. המשמעות צריכה אז לוותר על מעמדה המיוחס, כמו מלך שנדהם לגלות שנתינו מעלים על דעתם רעיון של מרד. ההומור מעלה במוחנו מחשבות של כפירה, וכפירה היא חירות. בשתי מילים: ההומור משחרר.

חברות "כדאי לדעת" מציגות מגוון נושאים אקדמיים וסוגיות מתקדמות בשפה שווה לכל נפש. מטרתן לחשוף את הקוראים לתחומים חדשים ולאתגר את חשיבתם. "מה זו בדיחה" וכללי יותר "מהו הומור" - אלו הן שאלות עתיקות, שמעולם לא ניתנה להן תשובה מספקת. מיטב ההוגים ניסו את כוחם. הומור הוא תמיד לעג, אמרו אפלטון ואריסטו. הומור הוא מפגש של תבניות חשיבה לא תואמות, אמרו אחרים. הומור נולד מהתנהגות של אוטומט במקום שאנחנו מצפים להתנהגות אנושית גמישה, אמר הפילוסוף הצרפתי ברגסון. בכל אחד יש משהו, אבל אף אחת אינה יכולה לשמש הגדרה כוללת וקולעת. בחוברת זאת נלמד על כמה ניסיונות להגדיר הומור, ובדרך נלמד גם מדוע שאלות במדעי הרוח הן לפעמים קשות יותר מאשר שאלות במדעי הטבע.

תוכנית בנו ארבל לתלמידים צעירים מצטיינים במתמטיקה
בית הספר למדעי המתמטיקה
הפקולטה למדעים מדויקים ע"ש ריימונד וברלי סאקלר
אוניברסיטת תל אביב

goodtoknow.tau.ac.il